СТАНОВИЩЕ

за дисертацията на проф. д-р Костадин Рабаджиев на тема: *„Боговете в човешкото пространство: археология на елинските представи“*
за присъждането на научна степен „доктор на науките“
от доц.д-р Румяна Георгиева (ИБЦТ, БАН),
член на Научно жури по професионално направление 2.2. История и археология (заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ № РД 38-665/ 22.11.2019 г.)

Дисертационният труд на проф. д-р Костадин Рабаджиев ми бе предоставен за мнение заедно с всички документи по чл.78. (5) на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски”. Той обхваща 297 страници, от които 244 страници текст, 18 табла с илюстрации, които кореспондират с изложението, и обширна библиография.

Становището съдържа кратък анализ на труда, бележки и препоръки, както и оценка на неговите приноси и постижения.

Структура и съдържание

Изложението започва с „Пролог”, завършва с „Епилог” и включва пет отделни части, в които последователно се обсъждат преплитащите се светове на хора и богове, появата и ритуалното присъствие на боговете в човешкото пространство и срещата на богове и смъртни в елинските прорицалища и мистерии. Тази структура е предопределена от самата тема, но книгата, както казва и самият автор още на с. 1, не е нито история на гръцката религия, нито теология, а опит за една основана на широка изворова база от писмени, литературни и археологически свидетелства реконструкция на древногръцките представи за боговете и на моделите на общуване с тях. По този начин се търси различен прочит на религиозните идеи и поведение на елините, изучавани още в древността и с особена

настойчивост от множество съвременни изследователи. От географска гледна точка обект на изследване е най-вече материкова Гърция, а от хронологическа – времето на гръцката Архаика и Класика, като при необходимост и в редки случаи са привличани факти и свидетелства от други обитавани от елините пространства и времена.

Светът на боговете и местата, обитавани от тях, са представени в Първата част на дисертацията („*Свят, пълен с богове*"). Разказът за тяхната божествена природа започва с анализ на внушените ни от литературните им образи представи за антропоморфност, безсмъртие и физическа мощ, преминава през размисли за човешкото *ойкумене* в хоризонтално организирания древногръцки свят и отвежда до място, белязано от срещата на богове и хора - имагинерното (ритуалното) пространство, където боговете присъстват чрез своите статуи и принасяните им жертви заедно с хората, които ги почитат. Обитаваният свят е представен чрез своя център, „подвластен на божествения ред" (с. 27) и периферия, където справедливи и почтени народи като хиперборей, феаки, атланти и други общуват с вече преминали Отвъд обезсмъртени елински херои. Заради честото пребиваване на боговете там, тази периферия, разполагана далеч от центъра и извън хода на човешкото време, изглежда като част от божественото пространство и също както небесния дом на боговете е недостъпна за простосмъртни (с.50).

Във Втората част на труда („*Божествената поява сред смъртните*") се дискутират начините на общуване между богове и хора с акцент върху зрелищното многообразие на божествена поява сред смъртните, засвидетелствана в мита, в епоса и в исторически контекст. Откроени са *epiphania incognito* (поява на боговете като природни феномени, в образи на хора и животни), редките срещи „на живо" (*theophania*), често предхождани от присъствие инкогнито и накрая – в гръцката драма. Двата модела на божествена поява – „на живо" в мита и

инкогнито – в епоса свидетелстват, според Костадин Рабаджиев, за настъпила към средата на 5 в.пр.Хр. промяна на елинските представи за боговете, забелязана в творчеството на автори като Еврипид и Софокъл (с. 77 и сл.).

Третата част на дисертационния труд (*„Ритуалното присъствие”*) има пъстро съдържание, посветено на организацията на сакралното пространство в полисния култ, където олтари, храмове и статуи са тълкувани не само като проява на божествено присъствие, но и представени в развитие, обусловено от променящите се представи за образа на бога. Ето защо тук най-напред е отделено специално внимание на свещените предмети - реликви и на засвидетелстваната почит към камъни, която илюстрира концепцията за „бога без образ”. Потребността от образ в религиозната практика обаче логично води до появата на статуя на бога, тълкувана тук като заместваща го в земния свят и понякога вместилище за очакваната му поява. В изложението педантично са анализирани данните за най-ранните статуи от дърво и създаването на нови, монументални и скъпи образи, понякога отричани, но въпреки това вероятно смятани, според автора, за физическо тяло на бога в земния свят. На този фон подробно, вещо и образователно са представени Атинският акропол, Партенонът, самата Атина Партенос и Атинските Панатенеи (с.155 и сл.). Пак тук е разгледан в цялото си многообразие и генезис олтарът, основен и понякога единствен елемент в свещеното пространство, смятан не само за място за жертвопринасяне, но и като съвместна трапеза за жертвена храна, предназначена едновременно за смъртни и богове (с.94 и сл.).

Темата за гръцките прорицалища е развита в Четвъртата част на книгата (*„Гласът на бога”*), като акцентът очаквано е поставен върху тези в Делфи, Додона, Дидима и Кларос, където питащите получават отговори от името на бога чрез жреци или жрици, обвързани с Аполон. Пак тук е

представено в критичен прочит и единственото изключение на оракул с друг покровител – дискусионното прорицалище на Дионис в Тракия (с.204 и сл.). Според автора тези светилища, възникнали още към 9-8 в.пр.Хр. и нарочно разположени в извънградска среда, са своеобразна институция за общуване с бога на натоварено с присъствието му място.

Петата, последна част на дисертацията, е посветена на тайнството на мистериалния празник (*„Богове и хора заедно"*). Този толкова различен от обичайната елинска обредност модел на „съпреживяване с боговете", който удивява още в древността и поражда дискусии днес, е представен главно чрез анализ на легендите за Деметра, режисирания празник в Елевзина (с. 214 и сл.) и стъпките на мистериалното посвещение, което според дисертанта, възпроизвежда света на отвъдното „като изпитание и опознаване на очакваното там блаженство" (с.234).

Бележки и препоръки

Отправените от мен в процеса на обсъждане на труда бележки, свързани главно с третата част на дисертацията, са отразени в представения за защита текст. Не е взета предвид направената по-рано във времето препоръка дисертацията да бъде защитена и публикувана на чужд (английски) език.

Публикации и приноси

Проф. Костадин Рабаджиев има внушителен брой публикации (17) по дисертационната тема. Датите на тяхното обнародване показват, че този труд е замислен отдавна и е плод на дългогодишна работа. Авторефератът на дисертацията, макар и нетрадиционно поднесен, отразява нейното съдържание.

Независимо от забележителната си словесност, тази книга не се чете нито на един дъх, нито може да бъде лесно преразказана, но това не накърнява нейната сериозна образователна стойност. Тя не обобщава и знанията по обширната тема за древногръцките религиозни вярвания,

макар да се позовава на огромна по количество и разнородна по характер древна и съвременна литература. За сметка на това дисертацията предлага виждането на автора за моделите на общуване между хора и богове в гръцката архаична и класическа древност, представени въз основа на данни от митове, епос, драма, исторически текстове, религиозни практики и археологически паметници. Божественото присъствие и контактът със смъртните получават нов прочит и са проследени в тяхното хронологическо и съдържателно развитие, което дава възможност да се покаже кога, къде, как и защо се променят. По този начин са откроени политически и литературни влияния, времето на превръщане на жертвопринасянето на олтар в основно събитие на празничния календар, преосмислянето на силата на божествената защита и оттам – стремежът към по-висока стойност на дарове и статуи (все още важна част от религиозния празник), както и натрапващото се към средата на рационалния 5 в.пр.Хр. усещане, че измислената картина на религиозния живот е различна от реалната практика (виж „*Епилог*”).

Положителното ми мнение за дисертацията и нейните постижения ми дават основание да предложа на уважаемото Научно жури да гласува за присъждането на научната степен „Доктор на науките” по професионално направление 2.2. История и археология на проф. д-р Костадин Костадинов Рабаджиев.

09.02.2020 г.

София

STATEMENT

on the dissertation thesis:
"The Gods in Human Space: Archaeology of the Greek Concepts"
authored by Kostadin Rabadjiev, PhD, Professor in the Department of Archaeology, St. Kliment Ohridski University of Sofia,
candidate for awarding the scientific rank of *"Doctor of Science"* in History and Archaeology (2.2).
Done by: Associate Prof. Dr. Rumyana Georgieva,
Member of Scientific Juri according to Order No. RD 38-665/ 22.11.2019 of the Rector of Sofia University.

The dissertation thesis of Prof. Dr. Kostadin Rabadjiev was given to me for opinion together with all the documents according to the Rules on the Terms and Conditions for Acquisition of Academic Degrees and Occupation of Academic Positions at St. Kliment Ohridski University of Sofia. It covers 297 pages, 244 pages of which are text, 18 plates with illustrations that correspond with the text, and an extensive bibliography.

The opinion contains a brief analysis of the work, notes and recommendations, as well as an assessment of its contributions and achievements.

Structure and content

The text begins with "Prologue", ends with "Epilogue" and includes five separate sections that consistently discuss the interwoven worlds of humans and gods, the appearance and ritual presence of gods in human space, and the meeting of gods and mortals in Greek oracular sanctuaries and in mysteries. This structure is predetermined by the theme itself, but the book, as the author himself says on p. 1, is neither a history of Greek religion nor theology, but an attempt at a reconstruction, based on a wide source of written, literary and

archaeological evidence of ancient Greek notions of gods and models of communion with them. In this way a different reading of the religious ideas and behaviour of the Greeks was attempted and sought, studied in ancient times and with particular persistence by many contemporary scholars. From a geographical point of view, the subject of study is mainly mainland Greece and, chronologically, the times of Greek Archaic and Classics, and, if necessary and in rare cases, facts and testimonies from other times and areas occupied by the Greeks.

The world of the gods and the places inhabited by them are presented in the first part of the thesis (*"A world full of gods"*). The story of their divine nature begins with an analysis of the notion of anthropomorphism, immortality, and physical power, introduced from their literary images, goes through reflections on human *oikumene* in a horizontally organized world of ancient Greeks, and takes us to a place marked by the meeting of gods and humans – the imaginary (ritual) space, where the gods are present through their statues and the sacrifices, along with the people who worship them. The inhabited world is represented through its centre, "subject to the divine order" (p. 27) and the periphery, where righteous and honourable peoples such as Hyperboreans, Phaeacians, Atlanteans and others interact with already passed beyond Immortal Greek heroes. Due to the frequent residence of the gods there, this periphery, located far from the centre and beyond the course of human time, seems to be part of the divine space and just as the heavenly home of the gods is inaccessible to the mere mortals (p. 50).

The second part of the work (*"The Divine appearance among the mortals"*) discusses the ways of communication between gods and men with an emphasis on the spectacular diversity of the divine appearance among mortals, witnessed in myth, in epics and in historical context. *Epiphania incognito* (the occurrence of gods as natural phenomena in humans and animal images), the rare meetings "on life" (*theophania*), often preceded by the presence of

incognito and finally in Greek drama, are emphasized. The two models of divine appearance – "live" in myth and incognito – in the epic, testify, according to Kostadin Rabadjiev, about a change in the middle of 5th century BC Greek ideas about the gods, noticed in the works of such authors like Euripides and Sophocles (p. 77f).

The third part of the dissertation (*"The Ritual Presence"*) has a varied content devoted to the organization of the sacral space in the urban cult, where altars, temples and statues are interpreted not only as manifestations of divine presence, but also presented in progress, caused by the changing concept of the God's image. That is why, first of all, special attention is paid to sacred objects – the relics and the witnessed reverence for stones, which illustrates the concept of a "god without image". The need for an image in religious practice, however, logically leads to the appearance of a statue of God, interpreted here as a substitute for him on the earth and sometimes a repository for his expected appearance. In the exposition are analysed meticulously the data on the earliest wooden statues and the creation of new, monumental and expensive images, sometimes denied, but nevertheless probably considered, to be the physical body of the god on the earth, according to the author. On this background, the Athenian Acropolis, the Parthenon, Athena Parthenos herself, and the Panathenaea (p. 155f) are presented in detail, expertly and educationally. Here again, in all its diversity and genesis, the altar, the basic and sometimes the only element in sacred space, is considered not only as a place of sacrifice, but also as a joint table for sacrificial food intended for mortals and gods (p. 94f).

The theme about the Greek oracular sanctuaries is elaborated in the fourth part of the book (*"The Voice of God"*), with the emphasis placed on those in Delphi, Dodona, Didyma and Claros, where the questioners receive answers on behalf of God through a priestess or priest bound to Apollo. Here again, the only exception of an oracle with another patron is presented in a critical reading – the discussed sanctuary of Dionysus in Thrace (p. 204f). According to the author,

these shrines, dating back to the 9th and 8th centuries B.C. and deliberately located in a suburban environment, are a kind of institution for communicating with the god in a place that is loaded with his presence.

The fifth, the last part of the dissertation, is dedicated to the mystery cults (*"Gods and Men Together"*). This, so different from the usual Greek ritual model of "experiencing with the gods", which astonishes ever since antiquity and rises discussions today, is presented mainly through an analysis of the legends of Demeter, the staged festival in Eleusis (p. 214f) and the steps of the mysterious initiation, which according to the author, reproduces the world of the beyond "as a test and knowledge of the bliss expected there" (p. 234).

Notes and Recommendations

The comments I made in the process of discussing this work, mainly related to the third part of the dissertation, all are reflected in the text presented for defence. The recommendation made earlier in time for the thesis to be defended and published in a foreign language (English) was not taken into account.

Publications and contributions

Prof. Kostadin Rabadjiev has an impressive number of publications (17) on the dissertation topic. The dates of their publication reveal that this work has long been conceived and is the fruit of many years of work. The abstract of the dissertation, although unconventionally presented, reflects its content.

Despite its remarkable literary brilliance, this book is neither easy readable, nor easily retold, but it does not undermine its serious educational value. Nor does it summarize the knowledge of the vast field of ancient Greek religious beliefs, though it refers to an enormous in quantity and heterogeneous ancient and contemporary literature. In contrast, the dissertation provides the author's view of the patterns of communication between humans and gods in Greek archaic and classical antiquity, based on data from myths, epics, drama, historical texts, religious practices, and archaeological artefacts. The divine

presence and contact with mortals receive a new reading and are traced in their chronological and meaningful development, which gives an opportunity to show when, where, how and why they change. In this way, the political and literary influences are outlined, the time when the sacrifice at an altar became the major event in the festive calendar, a rethinking of the power of divine protection, and thus – the pursuit of a higher value of gifts and statues (still an important part of the religious festivity), as well as the feeling in the rational mid-5th century B.C., that the fictional picture of religious life is different from the actual practice (see *"Epilogue"*).

My positive opinion on the dissertation and its achievements give me reason to suggest to the Honourable Scientific Jury to vote for the award of the "Doctor of Science" degree in professional field 2.2. History and Archaeology to Prof. Dr. Kostadin Kostadinov Rabadjiev.

Sofia, 9th of February 2020